

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SO'ZLARNI TURKUMLARGA AJRATISH
MASALALARI

Shodiyeva Gulrux

Fardu, mustaqil izlanuvchisi.

g.n.shodiyeva@pf.fdu.uz

ORCID ID: 0000-0003-2190-5741

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15295096>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida so'zlarni turkumlarga ajratish masalalari lingvistik yondashuv asosida tahlil qilinadi. So'z turkumlari tasnifining shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy tadqiqotlar natijasida vujudga kelgan tamoyillar – ikki til misolida qiyosiy o'rganiladi. Ingliz va o'zbek tillarida so'z turkumlarini aniqlashda qo'llaniladigan semantik, morfologik va sintaktik mezonlarning o'xshash va farqli jihatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, tasnif, o'zbek tili, ingliz tili, semantik mezon, morfologik tamoyil, sintaktik belgi.

KIRISH

Til - inson tafakkurining eng yuksak ifodasidir. Tilshunoslikning eng qadimgi va eng dolzarb muammolaridan biri bu — so'zlarni turkumlarga ajratish masalasidir. Til qurilishi va uning ichki tizimlarini aniqlashda so'z turkumlari asosiy o'rinni egallaydi. Xususan, o'zbek va ingliz tillarida so'zlarning turkumlarga ajratilishida o'ziga xos tamoyillar, tarixiy taraqqiyot yo'llari va zamonaviy tadqiqotlar mavjud. Bugungi kunda so'zlarni to'g'ri turkumlarga ajratish sun'iy intellekt, tarjimashunoslik va kognitiv tilshunoslik kabi sohalar uchun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Olimlarning tadqiqotlariga tayangan holda, ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi so'zlarni turkumlarga ajratish masalalari qiyosiy va tizimli ravishda yoritiladi.

ASOSIY QISM

O'zbek va ingliz tillarida so'zlarni turkumlarga ajratish tarixiga nazar tashlar ekanmiz, avvalo qadimiy tilshunoslikda bu masalaga qanchalik katta e'tibor qaratilganini ko'ramiz. Qadimgi hind tilshunosligida ot, fe'l va yordamchilar asosiy so'z turkumlari sifatida ajratilgan bo'lsa, arab va yunon tilshunosligida ham shunga o'xshash tasniflar mavjud bo'lgan. O'zbek tilshunosligida esa bu masalalar Fitrat, Abdurauf Fitrat, Ulug' Tursunov, Ayyub G'ulomov kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan [2].

O'zbek tilida so'zlarni turkumlarga ajratish asosan leksik-semantik, morfologik va sintaktik tamoyillarga asoslanadi.

Soʻzning qanday maʼnoni anglashi, qanday grammatik shaklga ega ekani va gapdagi funksiyasi eʼtiborga olinadi. Masalan, "kitob", "doʻst", "umid" soʻzlari ot soʻz turkumiga mansub, chunki ular mavjudot va hodisalarni anglatadi hamda gapda ega yoki toʻldiruvchi vazifasini bajaradi.

Ingliz tilida esa soʻzlarni turkumlarga ajratishda distributiv, sintaktik va morfologik belgilar yetakchilik qiladi. Ingliz tili analitik til boʻlgani sababli, soʻzlarning gapdagi oʻrni va funksiyasi — ularning qaysi turkumga mansubligini aniqlashda asosiy rol oʻynaydi. Masalan, "teacher" (oʻqituvchi) ot, "beautiful" (chiroyli) sifat, "quickly" (tezda) ravish sifatida belgilanadi.

Ikkala tilda ham soʻzlarning maʼnosi va shakli ularning qaysi turkumga mansubligini aniqlashda muhim rol oʻynaydi. Biroq, ingliz tilida bir soʻz turli kontekstlarda turli soʻz turkumiga mansub boʻlishi mumkin (masalan, "work" — ot sifatida "ish", feʼl sifatida "ishlamoq"). Oʻzbek tilida bunday hodisalar kamroq uchraydi, chunki morfologik shakllar koʻproq aniq.

Soʻzlarni turkumlarga ajratish faqatgina morfologik belgilar asosida emas, balki leksik-semantik va sintaktik xususiyatlarning oʻzaro taʼsiri asosida amalga oshiriladi. Shu boisdan, hozirgi zamon tilshunosligida soʻzlarni turkumlarga ajratish — koʻp qirrali, kompleks yondashuvni talab qilmoqda.

Transpozitsiya hodisasi, yaʼni soʻzlarning bir turkumdan ikkinchisiga oʻtishi, ham oʻzbek va ingliz tillarida uchraydi. Ingliz tilida substantivatsiya (sifat yoki feʼlning otga aylanishi) va verbalizatsiya (otning feʼlga aylanishi) keng tarqalgan. Oʻzbek tilida esa bunday hodisalar koʻproq grammatik shakl oʻzgarishlari orqali yuzaga keladi.

Soʻzlarni turkumlarga ajratish masalasining chuqurroq tahlili, ayniqsa, oʻzbek va ingliz tillari qiyosida olib qaralganda, bir qator nazariy va amaliy muammolarni ochib beradi.

Tadqiqotlarda koʻrsatib oʻtilganidek, har ikkala til tizimida soʻzlarning morfologik oʻzgarishi va ularning sintaktik funktsiyalari bevosita soʻz turkumlariga mansublikni aniqlashda asosiy oʻrin tutadi. Biroq bu jarayon har bir tilning oʻz grammatik paradigmasiga koʻra turlicha kechadi.

Oʻzbek tilida morfologik shakllanishlar tildagi soʻzlarning turkumini aniq belgilab beradi.

Otlar, sifatlar va sonlar yasalishida ham, tuslanishida ham aniq va barqaror affiksalar tizimi mavjud. Masalan, egalik qoʻshimchalari (-im, -ing, -i va h.k.) yoki koʻplik (-lar) orqali soʻzning grammatik qiyofasi va turkumi oson aniqlanadi. Ingliz tilida esa, koʻplab soʻzlar morfologik jihatdan oʻzgarishsiz qolib, faqat sintaktik kontekstda turkumlanadi. Bu esa ingliz tilini oʻrganuvchilar uchun koʻpincha murakkablik tugʻdiradi.

Qiyosiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida har bir so'z turkumi o'ziga xos grammatik kategoriyalarga ega: otlarda egalik, kelishik, ko'plik; fe'llarda zamon, mayl, nisbat va shaxs-kishilik kategoriyalari mavjud. Ingliz tilida esa grammatik kategoriyalar son jihatidan kamroq: otlarda ko'plik va egalik, fe'llarda zamon, shaxs va nisbat asosiy ko'rsatkichlar bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, o'zbek tilida yordamchi so'zlar — yuklama, ko'makchi va bog'lovchilar — o'zlarining mustahkam morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ingliz tilida esa yordamchi so'zlar (articles, prepositions, conjunctions) gapdagi joylashuv va vazifaga ko'ra aniqlanadi va ular ko'pincha mustaqil leksik ma'no kasb etmaydi.

Bundan tashqari, Shodiyeva Gulrux Nazir qizining ta'kidlashicha, so'z turkumlari o'rtasidagi chegaralar har doim ham aniq emas. O'zbek tilida so'z turkumlarining biridan ikkinchisiga o'tish ko'pincha grammatik ko'rsatkichlar orqali amalga oshirilsa, ingliz tilida bunday o'tish sintaktik va semantik kontekst asosida yuz beradi. Masalan, ingliz tilidagi "love" so'zi ham ot, ham fe'l bo'lib ishlatilishi mumkin: I love you (men seni sevaman) va Love is important (Sevgi muhimdir) [1].

Tilshunoslik nazariyalariga ko'ra, so'z turkumlari — tilning universal hodisasi bo'lib, lekin har bir til bu universallikni o'zining milliy xususiyatlari asosida namoyon qiladi. Shu nuqtayi nazardan, o'zbek va ingliz tillarida so'zlarni turkumlarga ajratish mezonlari o'xshash bo'lsa-da, ularni belgilovchi grammatik, leksik va sintaktik omillar farqlidir.

Zamonaviy tilshunoslikda, xususan kognitiv va pragmatik yondashuvlar rivojlanishi natijasida, so'z turkumlari endilikda faqat grammatik shakl yoki funksiyaga asoslanib emas, balki so'zning ma'nodagi o'zgaruvchanligi, kontekstdagi roli va nutqiy faoliyatdagi dinamikasiga ko'ra ham aniqlanmoqda. Bu esa so'zlarni turkumlarga ajratishning yangi paradigmasini shakllantirmoqda.

O'zbek va ingliz tillari qiyosida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turkumlash tamoyillarini faqat shakl yoki ma'no asosida emas, balki har ikkala mezonning birikmasi sifatida ko'rish zarur. Chunki bu ikki til o'z grammatik qurilishi va semantik sistemalarida o'zaro tub farqlarga ega bo'lsa-da, umumiy tamoyillar nuqtayi nazaridan uyg'unlik kasb etadi.

Tilshunoslik tarixida so'z turkumlarini nazariy jihatdan tasniflashda boy tajriba mavjud.

Ushbu tajribani o'rganish va undan keyingi izlanishlarda foydalanish ilmiy va amaliy maqsadlarda ingliz va o'zbek tillarida so'z turkumlarining optimal nazariyasini ishlab chiqishga yordam beradi. So'zlarning grammatik tasnifi va ularning nutq so'z turkumlariga ajratilishi har bir tilning grammatik tavsifida uning ajralmas komponenti sifatida kiritilgan.

Tillarning lingvistik tizimini va xususan, soʻz turkumlarini tavsiflashda u yoki bu yoʻnalishning shakllanishi tilshunoslik fanining rivojlanishi bilan bogʻliq. Zero Gak taʼkidlaganidek, “Har bir tilning oʻziga xosligi, shuning uchun ham, faqat individual xususiyatlarda emas, balki tilning umumiy va umuminsoniy xususiyatlari unda qanday singanligidadir”. Biz grammatik maʼnolarni aniqlashning barcha usullarini hisobga olishga asoslangan soʻz turkumlari, grammatik shakllar haqidagi taʼlimot deb tushunadigan "umumiy yoki kengaytirilgan morfologiya" atamasining mazmunini aniqlashtirish kerak. Shunday qilib, turli tizimli tillardagi soʻzlarni turkumlarga ajratish tadqiqotimiz soʻzlar sinflarining umumiy grammatik andozalari bilan emas, balki soʻz turkumlariga kontseptual yondashuv bilan belgilanadi. Soʻz turkumlarining har qanday nazariyasining asosini ularni aniqlash mezonlari tashkil etadi. Ushbu mezonlar asosida “soʻz turkumlari” tushunchasining taʼrifi tuziladi, ularning tarkibi hamda ana shu taʼrif va tarkibga koʻra tilning lugʻat tarkibini taqsimlash belgilanadi. Soʻzlarni turkumlarga ajratishdagi kategoriyalarning soni hamda ustuvorligi "soʻz turkumlari" tushunchasining talqinini, soʻzlarning ajratilgan guruhlarini tubdan oʻzgartirishi mumkin. Hozirgi zamon tilshunosligida soʻz turkumlariga soʻzlarning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida maʼlumot toʻplovchi tushunchalar sifatida qarash tobora rivojlanib bormoqda. Biroq, soʻz turkumlarining tabiati hamda mohiyati haqidagi savol qizgʻin ilmiy munozaralar mavzusi boʻlib qolmoqda, chunki soʻz turkumlarining koʻp yoki kam umumiy qabul qilingan taʼrifi soʻzlarni tasniflashda bir-biriga mutlaqo zid boʻlgan, baʼzan hatto oʻzaro bogʻliq boʻlgan xususiyatlar va jihatlarni oʻz ichiga oladi. Koʻpincha bu belgilarni yagona bir denominatorga keltirish mumkin emas. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, soʻz turkumi haqida gap ketganda, iloji boricha koʻproq birliklarning kategoriyalari va xususiyatlarini hisobga olgan holda, ulardan biri asosiy sifatida tanlab olinishi nazarda tutiladi, bu esa, bir emas balki turli lingvistik yoʻnalishlarga asoslanadi.

XULOSA VA MUNOZARA

Oʻzbek va ingliz tillarida soʻzlarni turkumlarga ajratish masalasi — tilshunoslikning doimiy dolzarb va chuqur tadqiq etilayotgan sohasi hisoblanadi. Har ikkala tilda soʻzlarni tasniflashda semantik, morfologik va sintaktik mezonlarga asoslaniladi, biroq ularning har birida bu tamoyillarning ustuvorligi va ifodalanishi oʻziga xos. Ingliz tilida distributiv va sintaktik omillar yetakchi oʻrin tutadi, oʻzbek tilida esa morfologik shakllarning barqarorligi asosiy rol oʻynaydi.

Soʻz turkumlarining aniqlanishi va tasnifi masalasini qiyosiy-tahliliy usulda oʻrganish ikki til grammatikasi oʻrtasidagi oʻxshashlik va tafovutlarni aniqlash imkonini beradi. Ushbu tadqiqotlar esa, oʻz navbatida, tarjimashunoslik, til oʻrgatish va sunʼiy intellekt sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Shodiyeva G.N. O'zbek va ingliz tilida so'z turkumlari tasnifi va transpozitsiyasi. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti, 2024.
2. Fitrat A. "O'zbek tili grammatikasi". Toshkent, 1927.
3. Jespersen O. "The Philosophy of Grammar". London, 1924.
4. Sossyur F. de. "Umumiy tilshunoslik kursi". Toshkent, 2000.
5. Vinogradov V.V. "Russkiy yazik (grammatika)". Moskva, 1947.